

Da norske jøder ikke fantes

Øivind Kopperud *oivind.kopperud@hlsenteret.no*

Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter

Irene Levin *irene.levin@sam.hio.no*

Høgskolen i Oslo

Det hadde bodd jøder i landet i noe mer enn en generasjon da annen verdenskrig brøt ut. Spilte det noen rolle at de aller fleste var norske statsborgere da deportasjonene var et faktum? Under krigen inngikk det i den nasjonalsosialistiske ideologi å ekskludere visse kategorier mennesker – blant disse jødene – for å oppnå «den ideelle stat». Men hva med «norskheten» under krigen – var jødene inkludert i den? Og hva skjedde etter krigen? Ble jødene betraktet som en del av det norske fellesskapet da?

Gjennom to kasusstudier vil vi belyse hvem som inkluderes i begrepet nordmann. Den ene studien omhandler handlingene til politiinspektør Knut Rød og rettssakene mot ham etter krigen, i henholdsvis 1946 og 1948. Knut Rød hadde det øverste utøvende ansvaret i forbindelse med arrestasjonen og deportasjonen av jødene i Oslo og Aker politidistrikt. I rettssakene mot ham ble han frifunnet og fikk til slutt tilbake sin stilling i Oslopolitiet hvor han tjenestegjorde til 1965.

Den andre studien tar for seg hvordan den jødiske minoriteten i Norge oppfattet sin nasjonalitet under krigen. Både under og rett etter krigen ble oppfatningen av deres nasjonalitet satt på prøve. Var det samsvar mellom norske myndigheters syn på hva det innebar å være nordmann og mange norske jøders selvbilde? Data er hentet fra et dokumentasjonsarbeid utført i forbindelse med opprettelsen av den permanente utstillingen ved Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter. Rundt 30 norske jøder som overlevde folkemordet under annen verdenskrig, ble intervjuet i årene 2005–2007.¹ Noen hadde overlevd konsentrasjonsleire, mens de fleste hadde en langt mindre dramatisk historie som flyktninger i Sverige. Her er det empirien fra de som overlevde Auschwitz som er løftet fram siden spørsmålet om nasjonalitet blir særlig tydelig for denne gruppen.

Knud Rød og rettsoppgjøret

Den 14. mai 1945 ble Knut Rød arrestert. Han satt på llebu fram til 4. februar 1946 da den første lagmannsrettsdommen ble avsagt. I denne dommen ble han anklaget etter to paragrafer i straffeloven, § 86 (bistand til fienden) og § 223 (ulovlig frihetsberøvelse).

I rettssakene utgjorde spørsmålet om nasjonalitet og det å være «en god nordmann» en del av argumentasjonen. Et sentralt punkt var Røds rolle i det som i ettertid ble kalt «jødeaksjonen» i Oslo og Aker politidistrikt fra midten av oktober 1942 til utpå vinteren 1943. I rettssalen satt Rød som øverste ansvarlige norske embetsmann. Han hadde hatt ansvaret både for Donau-deportasjonen den 26. november 1942, og den siste av de fire deportasjonene, Gotenland-deportasjonen den 25. februar 1943. Per Ole Johansen omtaler Røds deltagelse i denne deportasjonen slik: «Hans lederrolle i forbindelse med jødeforfølgelsene i 1943 gikk rettshuset forbi» (Johansen 2007: 154). Mellom 35 og 40 prosent av jødene i Norge ble deportert til konsentrasjonsleire, og de aller fleste ble drept i Auschwitz/Birkenau – til sammen 771 personer. Kun 34 av de deporterte kom tilbake.

Knut Rød ble frifunnet i den første rettssaken mot ham (1946) med seks mot én stemme. Retten uttalte at:

(...) på grunnlag av de således foreliggende opplysninger mener retten å kunne fastslå at den tiltalte ikke gikk inn i NS eller Statspolitiet for å yte fienden bistand, men tvert imot for å motarbeide ham. Og hva angår tiltaltes øvrige handlinger, som statsadvokaten, bortsett fra jødeaksjonene, betegner som bagatellaffærer, finner retten godtgjort at tiltalte har utført dem utelukkende i den hensikt å kamuflere sitt særdeles viktige arbeid til beste for motstandsbevegelsen og hjemmefronten. Etter rettens mening har tiltalte derfor ikke gjort seg skyldig i forsettelige forbrytelser mot de i tiltalebeslutningen nevnte straffebud, og må således bli å frifinne.²

Rettens formann, lagdommer Johan Munthe Cappelen, tok dissens. Etter hans mening kunne man ikke rettferdiggjøre deportasjon av jøder fra Norge med informasjon gitt til Hjemmefronten. Riksadvokat Sven Arntzen anket saksbehandlingen og lovanvendelsen, og ved Høyesteretts kjennelse av 24. august 1946 ble lagmannsrettens dom opphevet. Deretter ble det utferdiget en ny tiltalebeslutning. Saken ble behandlet i lagmannsretten for annen gang i 1948. Igjen ble Rød frifunnet, og denne gangen var beslutningen enstemmig. I lagmannsrettssaken i 1948 var paragrafene om ulovlig frihetsberøvelse utelatt fra tiltalen. Nå ble Rød bare tiltalt for det mest alvorlige forholdet, bistand til fienden i henhold til § 86, et punkt det var langt vanskeligere å få ham dømt for.

Under prosedyren i 1948 ble det også drøftet om straffelovens § 47 (nødrett) kunne få anvendelse i saken. Retten argumenterte for en oppfatning av § 47 som en såkalt alminnelig rettsgrunnsetning. I dommen heter det: «Ut i fra denne oppfatning av § 47 vil tiltalte også bli å frifinne da de isolerte bistandshandlinger han har utført utvilsomt har vært av liten vekt sammenliknet med det meget verdifulle og risikable arbeid han har utført mot fiendens interesser. Tiltalte vil derfor bli frifunnet.»³

I mai 1948 ba Rød om å få tiltre den stillingen han hadde hatt ved Kriminalpolitiet i 1940, men Oslo politikammers ansettelsesråd besluttet enstemmig å si nei.⁴ Senere brakte han saken inn for Justisdepartementet, som svarte at det ikke hadde mandat til å foreta noen endringer i ansettelsesrådets avgjørelse. Røds advokat, Leif Rode, anket denne avgjørelsen inn for Oslo Byrett, som slo fast at Rød kunne gjeninntre stillingen som førstebetjent ved Aker – nå Oslo Politikammer. Justisdepartementet anket dommen inn for Høyesterett, som bekreftet Byrettens dom. Rettens formann fant ikke at «Knut Rød etter loven har stelt seg ‘so andsyns okkupasjonsmaktene eller hjelperane deira, eller bar seg so unasjonalt åt på andre måtar, at han ikkje er verdig til å halde fram i stillingi’».⁵

Utførte Rød bare ordre, eller var han en pådriver i å få jødene i Norge arrestert?

Knut Rød – en politiinspektør

Knut Rød var en pliktoppfyllende tjenestemann. Dette kom fram i en rapport om arrestasjonen av jødiske menn i Oslo 26. oktober 1942, skrevet av en betjent i Statspolitiet: «Politiinspektør Rød instruerte hele den oppmøtte styrken og gjennomgikk skjemaene og hvordan disse skulle fylles ut» (L-sak 4094). Aksjonene ble utført etter programmet, og det som mislyktes skyldtes primært adresselistene, som var særdeles mangelfulle. Rød var den eneste tjenestemannen som ble fremhevet i betjentens rapport.

Rød arbeidet i 34 timer i strekk de døgnene arrestasjonene foregikk. Ingenting tydet på at han gjennomførte sabotasje eller en «gå sakte-aksjon» for å hjelpe jødene som skulle arresteres, selv om han senere hevdet å ha handlet etter beste evne.

Rød la i sin forklaring vekt på at han dels utførte ordre, dels ikke hadde hatt noe med jøder å gjøre tidligere, og at han hadde prøvd å beskytte dem: «Bortsett fra at jeg etter fattig evne positivt prøvet å beskytte jødene mot hirdens opptreden enkelte ganger omkring sommeren 1942, har jeg ikke hatt noe med jødesaker å gjøre før jeg fikk ordren av 24/10

1942. Jeg visste ikke før dette tidspunkt at det foresto jødeanholdelser, og langt mindre det som siden fulgte» (L-sak 4094).

Han virket fornærmet over at noen kunne antyde at han hadde hatt «personlig glede» av aksjonen mot jødene. Rød hevdet at hvis noen nordmenn kunne belastes for saken, måtte det være politiminister Jonas Lie og Staposjef Karl A. Marthinsen. For ham selv og andre politifolk hadde det vært helt umulig å forhindre det som skjedde. Hvis han hadde vegret seg for å være med, hadde han heller ikke fått anledning til å øve noen modererende innflytelse på gjennomføringen. Rød hadde hatt en meget vanskelig oppgave, og retten mente at han i denne situasjonen gjorde så godt han kunne. En av Røds kollegaer som ble sitert i lagmannsrettssaken i 1946, hevdet at man måtte regne med at alle jøder ble varslet og at tiltalte, Rød, var sterkt imot aksjonene. Et annet vitne underbygget utsagnet: «(...) om aksjonene den 26. november ga tiltalte selv XX beskjed dagen forut og mente å kunne gå ut ifra at de aller fleste ble varslet» (L-sak 4094). Hvis Rød var mot aksjonene, gjenspeilet det seg imidlertid lite i hans handlinger. Ingen massevarsling kan ledes tilbake til aktører i Statspolitiet verken 26. oktober eller 26. november.

Rød fremsto som en utrettelig byråkrat med «pliktetikk» (Johansen 2007) også lenge etter høstmånedene 1942. Han fortsatte sitt nitidige arbeid, og i et brev datert desember 1942 til Innenriksdepartementet slo han fast: «På grunn av arbeidsmengden er oversennelsen av liste desværre blitt forsinket» (L-sak 4094). Arbeidet gjaldt beslagleggelse av jødiske formuer. Johansen (2007) dokumenterer en aktiv politiinspektør. Rød ga Trondheimspolitiet ordre om å arrestere seks navngitte jøder i 1943: «Hvis det ikke er fare for livet eller for smittsom sykdom skal de transporteres til Oslo» (Johansen 2007). I Melhus fikk lensmannen beskjed om å undersøke en jødisk kvinne. Den 4. juni fulgte han opp tre jødiske pasienter på Ullevål sykehus i Oslo og kontrollerte diagnosen deres. «Konkrete oppdrag av denne type, rimer ikke med Røds påstand om at hans oppgaver var av en tilfeldig beordret type » (Johansen 2007: 155).

Knut Rød – en motstandsmann?

Argumentasjonen i de ulike rettssakene levner liten tvil om at både Rød selv og de ulike rettsinstansene betraktet ham som en motstandsmann. Flere mer eller mindre kjente nordmenn fortalte om den innsatsen Rød gjorde for dem under krigen. Et vitne påstod at tiltalte var en jøssing så god som noen, mens et annet vitne hevdet at han kunne nevne mange eksempler på tiltaltes arbeid for «de gode nordmenn» (L-sak 4094). Når det gjaldt den konkrete hjelpen som Rød hadde ytt motstandsbevegelsen, ble vitnene mer vage, og handlingene kan knapt ha vært banebrytende for motstandsbevegelsen. Likevel fremsto et bilde av en person som til en viss grad hjalp medlemmer av motstandsbevegelsen. Flertallet av vitnene var tidligere kollegaer av Rød (den illegale gruppen i Statspolitiet). Hvis Rød var blitt dømt, ville deres eventuelle rettsaker stille seg i et annet lys. Rød hevdet at han hadde handlet etter ordre. Det hadde også disse tjenestemennene gjort, men det var etter Røds ordre.

I lagmannsrettens dom februar 1946 la retten stor vekt på et vitne man mente hadde en sentral posisjon i illegalt arbeid. Vitnet uttalte:

[Det var Rød] som ledet meg inn på rett spor. Han antydet at det var slik jeg skulle arbeide. Det hendte meg ikke en eneste gang at Rød nektet meg å henlegge en sak. Tvert imot hendte det flere ganger at han henla saker som jeg synes det ville være for stor risiko å henlegge. (L-sak 4094)

Viktig var også Jens Christian Hauges brev med støtte til Rød i forbindelse med rettssakene. Brevet hadde logo fra statsministerens kontor. I etterkrigstidens Norge var dette en symboltung handling. Hauge nevnte ikke jødene, og den hjelpen Rød hadde gitt ham, dreide

seg om én konkret situasjon hvor Rød hadde endret tiltalen i Hauges favør. I likhet med mange andre meldte Rød seg ut av NS høsten 1943 og sluttet i samme periode i Statspolitiet.

Knut Rød – et diskusjonstema

Hvorfor ble en selverklært motstandsmann medlem av NS? Ifølge Rød selv og også andre vitner, måtte han melde seg inn i NS for å beholde jobben – en jobb som var ytterst viktig for Hjemmefronten. Enkelte mente at Rød til og med ble oppfordret av Hjemmefronten til å bli i sin stilling som politiinspektør i Statspolitiet: NS-medlemskapet var bare et skalleskjul for å kunne arbeide for motstandsbevegelsen.

Ingenting tydet på at Rød var en nasjonalsosialist som ville rydde jødene av veien av ideologiske grunner. Men hvis jødene var blitt betraktet som nordmenn i likhet med norske studenter, lærere eller prester, ville de høyst sannsynlig blitt behandlet annerledes og «Rød-saken» hadde vært enklere å håndtere for majoritetssamfunnet.

At en nasjonalsosialist kunne begå «gode» handlinger og en motstandsmann «onde» handlinger, var nærmest en umulig tanke i etterkrigstidens Norge. De «onde» handlingene Rød gjorde, ble blant annet forklart som nødvendige – Rød «måtte» arrestere og deportere de norske jødene for å kunne fortsette sin kamp for det frie Norge.

I sin argumentasjon for at Rød skulle få tilbake sin stilling i politiet anførte retten at han ikke på noen måte hadde opptrådt «unasjonalt». Når arrestasjon og deportasjon av norske jøder ikke ble betraktet som «unasjonale» handlinger, kan ikke det forstås på noen annen måte enn at jødene i frifinnelsesdommene ikke inkluderes i det nasjonale fellesskapet. Et bestemt begrep om hvem som inkludert i det nasjonale og hvem som ikke ble det lå som et premiss i domsavgjørelsene og likeledes i avgjørelsen om å gi Rød tilbake sin stilling i politiet. Hvordan kan man sammenlikne å sende landsmenn ut av landet med døden til følge med å gi informasjon til Hjemmefronten? spør professor Knut Sveri i festskriftet til Johs Andenæs (1982).

Røds handlinger under krigen og ikke minst rettssakene i krigens kjølvann var i mange år et glemt kapittel i norsk historie. Det kan være mange grunner til det, og noen av de viktigste handler om den taushet som har vært knyttet til visse krigshendelser (Levin 2004) og det at historien om krigen er endret. Deportasjonen av de norske jødene var en handling som ble utført med en stor grad av kollaborasjon fra nordmenn.

«Rød-saken» ble satt på dagsorden blant annet gjennom arbeidet til en jurist (Knut Sveri), en kriminolog (Per Ole Johansen) og en kunstner (Victor Lind). Ved Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter ble søkelyset tidlig satt på Rød og deportasjonen av norske jøder gjennom forskning og formidling (Fure og Kopperud 2006; Dypvik 2006 og Harper 2010). Jødisk museum i Oslo har også deltatt i debatten med Bjarte Bruland, Mats Tangestuen og Toril Torp Holte (2007). I avisspaltene har bl.a. Espen Søybye hevdet at frifinnelsen av Rød både er et rettshistorisk nullpunkt og et avskyelig monument over ansvarsfraskrivelse og solidaritet med gjerningsmennene i stedet for med ofrene (Søybye 2006). Redaktør Per Anders Madsen kaller Rød *agent* i en artikkel i Aftenposten (Madsen 2008).

Tidligere høyesterettsdommer Georg Fredrik Rieber-Mohn har vært en enslig stemme i sitt forsvar for frifinnelsesdommene (Rieber-Mohn 2007), og han mener at Rød viste en modererende innflytelse på gjennomføringen. Hvem skulle foreta den rettslige bedømmelsen av Rød-saken om ikke juristene, spør han (Rieber-Mohn 2009: 114). I så tilfelle får man kanskje se nærmere på hva det er med et juridisk system som gjør det mulig for en av de ansvarlige for deportasjonene av flere hundre norske jøder å slippe unna sine handlinger. Juristen Christopher Harper argumenterer på sin side i *Lov og Rett* (2010) for at den frifinnende dommen fra 1948 hviler på feilaktig lovanvendelse, og han spør hvorfor denne dommen ikke ble anket.

Forfatteren Kjartan Fløgstad har både gjennom boka *Grense Jakobselv* (2009) og artikler i *Samtiden* (2009) tatt opp spørsmålet om frifinnelsesdommen kan være riktig fra et moralsk synspunkt. «Mange, og stadig fleire, ser på denne frifinninga som ein nasjonal skamlett» (Fløgstad 2009 a: 117). Men mer enn noen er det Victor Lind som gjennom sine kunstneriske arbeider har drevet fram debatten rundt frifinnelsen av Knut Rød (Lind 1998, 2000, 2005 og 2006).

Oppfattet de deporterte norske jøder seg som nordmenn?

Et spørsmål er om jødene ble inkludert i det norske fellesskapet – om andre så på de norske jødene som norske. Et annet spørsmål er om jødene i Norge selv følte seg norske. Vi vender oss til intervjuene med Auschwitz-ofrene. Analysene baserer seg på et nokså uventet funn. Intervjuene var lagt opp som fortellinger der informantene tok utgangspunkt i arrestasjonen i Norge og fortalte hva som skjedde til de kom tilbake i 1945.⁷ Informantenes forhold til Norge var derfor ikke et eget tema i intervjuet. Likevel fremsto forholdet til fedrelandet som en viktig del av deres krigshistorie. Det var en vesensforskjell i omtalen deres av Norge og det å være norsk i forhold til alle andre temaer i intervjuet. Dette kom overraskende på intervjueren som hadde antatt at de situasjoner som ville få fram de sterkeste følelsene, ville være der noen av de deportertes nærmeste ble drept. De kunne fortelle om da mor eller far «gikk opp i pipa» som var et uttrykk fra den gangen, eller da en bror døde på utekommando av underernæring og for tungt arbeid. Historiene var groteske og nesten ikke til å tåle. Men de var ikke etterfulgt av de store følelsesutbruddene hos informanten. Det var fortellingene om Norge og det å være norsk som satte dem ut av spill i intervjusituasjonen. Da gråt de.

17. mai 1945

Et eksempel er det de fortalte om feiringen av nasjonaldagen, 17. mai. En fortalte om da han kom til Danmark på vei tilbake til Norge etter at krigen var slutt. Sammen med fire andre norske jøder kjørte han gjennom Tyskland fulgt av en engelsk feltprest.

«Vi ble kjørt til Røde Kors leiren. Dette var 17. mai 1945.» Og så tar gråten ham og han må bruke noe tid på å hente seg inn, før han fortsetter: «Det ble holdt stor middag for oss sammen med Røde Kors-ledelsen. Assor Hirsch var flink å spille piano, han spilte Ja, vi elsker, og vi sang. Det var en fantastisk opplevelse å treffe siviliserte mennesker og kunne syngje nasjonalsangen.»

Situasjonen det refereres til var ikke grotesk eller ond, men positiv. 17. mai-middagen ble i de norske jødernes forestillingsverden kontrastert med det de nettopp hadde opplevd – livet i leiren. Gjennom den verdighet de ble vist i situasjonen, ble uverdigheten i Auschwitz tydeligere, og de grusomme minnene fra de siste to og et halvt årene i leiren kunne komme fram.

Livet i leiren var forutsigbart og ydmykende. Fangene måtte beskytte seg emosjonelt hele tiden. Hvis de hadde sluppet følelsene fram, ville fokuset blitt dreiet mot det forferdelige og bort fra å overleve fra minutt til minutt. Røde Kors-middagen innebar at de var i ferd med å få verdigheten tilbake og følelsene tok overhånd. Å være norsk var det motsatte av å være fange. Det norske sto for friheten. Det samme gjorde 17. mai – nasjonaldagen, det mest norske man kan tenke seg.

17. mai 1945 var selvfølgelig en spesiell dag. Men 17. mai ble generelt brukt som referansepunkt ved flere anledninger. I løpet av intervjuet snakket en om noe veldig trist som hadde skjedd, og så la han til: «Og attpå til var det 17. mai. Det gjorde kontrastene enda sterkere.»

Identitet som jøde, eller norsk-jøde

Frigjøring betydde ikke bare slutt på grusomheter, men også et skifte i handlemåter og synet på seg selv og hvordan man oppfattet andre. Hvem kunne man stole på? De hadde overlevd. De var de hjemkomne sønnene.⁸ Nå handlet det om å få igjen sin gamle identitet. I leiren var de et nummer tatovert på armen, nå fikk de tilbake sitt navn. Hvordan skjedde disse prosessene?

En gruppe på fem jøder fra Norge hadde overlevd i Auschwitz og greid seg gjennom dødsmarsjene til Buchenwald. Der møtte de norske studenter som var internert i en spesialleir. Den følgende fortellingen baserer seg på intervjuer med to av disse, Julius Paltiel og Samuel Steinmann. Både Paltiel og Steinmann kjente flere av studentene både fra Trondheim og fra Oslo. De fortalte studentene hva som var skjedd med de norske jødene. Studentene kunne nesten ikke tro det. «Vi skal hjelpe dere,» sa de. Studentene hadde pakker fra Røde Kors og de norske jødene fikk både mat og klær. Etter en fjorten dagers tid var de jødiske fangene kommet seg noe. De begynte sakte å legge på seg, fikk noe mer fysisk motstandskraft, og håpet om at de skulle greie å komme hjem igjen, vendte tilbake.

«Ca. 1. mars 1945 sier de norske til oss at i morgen går dere ikke på utekommando. Still opp sammen med oss på appellplassen, for vi skal bli hentet av Bernadotte-aksjonen, de hvite bussene til Sverige.» De norske studentene hadde gitt en liste med navn til kommandoen i tårnet hvor de fem norske jødene i Buchenwald var ført opp. De stilte seg tvilende, men studentene overbeviste dem til slutt om at de skulle være med på transporten tilbake til Norge.

Og de innrettet seg deretter. «Vi ga bort tøyet og maten vi hadde i reserve til medfanger, for vi skulle *hjem*.» Neste morgen sto de fem norske jødene på appellplassen sammen med studentene. Alle studentene ble ropt opp i alfabetisk orden og de marsjerte mot hovedporten, men de fem norske jødene ble stående igjen.

Så kommer en av lederne for studentene ned til oss og sier: Dessverre, dere kan ikke få bli med. Tyskerne nekter at dere får være med for dere er jøder, dere er ikke norske. Dere mistet statsborgerskapet i og med at dere ble deportert. Det var en skuffelse så stor, vi hadde først ikke trodd på det, men studentene overbeviste oss at vi skulle ut til frihet. Tror det var den største skuffelsen vi opplevde på de årene vi var fanger.

Studentene hadde vært i god tro og ønsket å hjelpe. Men ifølge nazistene var de jødiske fangenes statsborgerskap fratatt dem i og med deportasjonen. De var arrestert og deportert fordi de var definert som jøder og ikke som *norske jøder*. At de aller fleste var norske statsborgere spilte ingen rolle. Behandlingen og oppholdet i konsentrasjonsleiren gikk ut på å bryte ned menneskets identitet og med det som formål fratok nazistene dem deres statsborgerskap – og navn. I stedet fikk de et nummer tatovert inn på armen. Under hele oppholdet i leieren var det tatoverte nummeret deres identitet sett fra vokternes side.

Likevel opprettholdt fangene selv sin identitet som norsk-jøde. Det var som om de sa til seg selv: Jeg er ikke *som* du tror, og jeg er ikke *den* du tror. Dette gjorde det mulig å overleve et inhumant system som gjorde alt for å bryte dem ned. Men da de møtte de norske studentene i Buchenwald, ble de for første gang på to og et halvt år vist menneskeverd igjen. De ble trodd og studentene sa de skulle hjelpe dem. De ble behandlet som den gang de var frie.

Til å begynne med vegret de seg riktignok mot å stole på studentene. De hadde overlevd ved hele tiden å være klare til å tåle det verste. Etter hvert tok de likevel sjansen på å tro på det de hørte og ideen om å komme hjem. Dette var en alvorlig beslutning fra deres side. De endret sin overlevelsesstrategi. De var nå ikke lenger rustet på samme måte mot skuffelse og således mer sårbare. Det er i dette lyset vi må forstå den første vegringen mot å følge studentenes forslag. Det var risikabelt å tro på inkludering i det kollektive norske «vi»; tok de

feil kunne det ha fatale følger. Før arrestasjonen i 1942 hadde de opplevd seg som så norske som noen. Men som minoritet hadde de liten makt. Majoriteten satte betingelsene (Gullestad 2006). Før arrestasjonen hadde de ingen mental beskyttelse. I løpet av tiden i leiren skaffet de seg en slik beskyttelse ved hele tiden å være forberedt på det verste.

Men så skjedde det at de hadde feilvurdert studentenes mulige innflytelse. «Det tok flere uker å komme over det. Jeg slo hodet mot veggen og visste ikke hva jeg skulle gjøre,» sa Julius Paltiel.

Allerede i 1902 introduserte Charles Hoorton Cooley teorien om speilselvet, der han hevder at vi ser oss selv i andre og tolker deres oppfatning av oss som i et speil. På den måten får vi vår selvfølelse og likeledes opprettholdes den. Cooleys perspektiv handler om interaksjon mellom mennesker. I leiren besto interaksjonen mellom fangevokterne og fangene ensidig av ordre, ydmykelser og vold fra vokterne mot fangene. Og fangene måtte aktivt passe på ikke å se seg selv slik vokterne så dem, de måtte distansere seg fra det speilselvet de ble påført gjennom den systematisk nedverdiggende behandlingen. Å holde sin identitet for seg selv var et viktig ledd i kampen mot nedbrytningen av identitet som var nazistenes prosjekt.

Fangenes interaksjoner med hverandre var derimot annerledes. I disse var det medfangene som ble de signifikante andre (Mead 1934, Sullivan 1940). De valgte ut noen som de betydningsfulle de lyttet til og stolte på. Samhandlingen med disse ble avgjørende for deres selvfølelse.

Samuel Steinmann forteller om Herman Sachnowitz som en signifikant annen for ham i leiren. «Herman var så god til å fortelle historier,» sier han. Herman hjalp ham å holde humøret oppe – noe som ga næring til håpet om en dag å bli fri. Samtaler om hva de skulle spise når de kom tilbake til Norge, kunne de leve lenge på. Drømmen var loff med meierismør og jordbærsyltetøy. I dag ser han det som underlig at han ikke fantaserte om mer eksklusiv mat, slik som entrecôte eller biff. Siden mat er identitetsskapende, vil noen kanskje undre seg over at det ikke ble manet fram bilder av det som tradisjonelt inngår i jødisk mat, slik som hønsesuppe eller andre spesialiteter. Men bildene de to fangene brakte fram i leiren var altså av typisk norsk sommermat.

Det de hadde opplevd i fangenskap var ikke lenger å bli behandlet som enkeltindivider, men bare som en i en gruppe. Jødene var de fremmede. I artikkelen «The Stranger» fra 1908 skriver Georg Simmel om forholdet mellom den fremmede og vi-gruppen. Den fremmede har et ønske om å bli akseptert av vi-gruppen. Problemet, sier han, er at vi-gruppen blir betraktet som enkeltindivider, mens den fremmede – den andre – reduseres til en sosial kategori. (Simmel 1971, 1908: 149).

Vi «nordmenn» og de «jødene»

I løpet av krigen ble den norskjødiske befolkningen redusert med mellom 35 og 40 prosent, og rundt 95 prosent av de deporterte jødene ble drept. Selv om utryddelsesprosjektet var initiert fra det tyske nazistiske lederskapet, var det norsk politi⁹ som arresterte og var med å deportere jødene fra Norge. Jødene ble overlevert til tyske myndigheter ved landgangen til Donau.¹⁰

I jødenes egen opplevelse sto det å være nordmann sentralt. Å være norsk bidro til å holde motet oppe hos dem som var i konsentrasjonsleiren. De klarte å bevare sin identitet til tross for den nasjonalsosialistiske ideologis innstendige bestrebelsers på å frata dem all verdighet. Nazistene i konsentrasjonsleirene fratok jødene statsborgerskapet ved arrestasjonen. Mens jødene selv uttrykte seg som norske.

Under rettssakene og da Knut Rød fikk tilbake sin stilling i politiet, ble det også argumentert nasjonalt: Påstanden var at Rød ikke hadde båret seg «unasjonalt» an. I 1948-frifinnelsen står det at hans handlinger til og med var nødvendige for å utføre det meget mer betydningsfulle motstandsarbeidet. Definisjonen av landsmenn i dommene hadde klare

kulturelle og tradisjonelle konnotasjoner. Rettsapparatet bestred ikke jødernes norske statsborgerskap, men «god nordmann» og norsk statsborger var ikke sammenfallende kategorier.

Hva direkte som lå i det å være norsk eller nordmann, er ikke godt å si. Men det handlet om å markere at noen var innenfor, og andre utenfor. Dette fikk drastiske konsekvenser. Jødernes egen oppfatning av nasjonal identitet og kjærlighet til Norge, står i sterk kontrast til rettsapparatets definisjon av norskhet i Knut Rød-sakene. Det kan diskuteres om det ble begått juridiske feil, eller om problemet «bare» er moralsk. I dag er det nok mange som vil se frifinnelsen av Knut Rød som en nasjonal skamplett, uansett.

Litteratur

- Banik, V.K. og I. Levin (2010). «Jødisk liv i etterkrigstiden. Integrering og egenart». I B. Bolme Moen (red.): *Nasjonale minoriteter*. Trondheim: Tapir.
- Burch, S. (2008). «A norwegian grey zone: Knut Rød, Victor Lind and ‘the crucial year, 1942’». *Forum for Modern Language Studies* 44 (2).
- Cooley, C.H. (1922). *Human nature and the social order*. New York: Scribner’s. (Originalutg. 1902).
- Dypvik, A.S. (2006, 25. november). «Ei ubehagelig historie». *Morgenbladet*.
- Fløgstad, K. (2009a). «Det absolutte nullpunkt». *Samtiden* nr. 4: 117–121.
- Fløgstad, K. (2009b). *Grense Jakobselv*. Oslo: Gyldendal.
- Fure, O.-B. og Ø. Kopperud (2006). Foredrag ved HL-senteret.
- Fure, O.-B. (2009). Privat mail.
- Gullestad, M. (2006). *Plausible prejudice*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Harper, C. (2010). «Landssvikoppgjørets behandling av jødeforfølgelsen i Norge 1940–1945». *Lov og Rett* (kommer).
- Johansen, P.O. (2007). «Fortrengning av et nasjonalt traume». I H. von Hofer og A. Nilsson (red.): *Brott i välfärden. Om brottslighet, utsatthet och kriminalpolitik*. Festskrift till Henrik Tham. Stockholm: Kriminologiska Institutjonen rapport.
- Johansen, P.O. (1984). *Oss selv nærmest. Norge og jødene 1914–1943*. Oslo: Gyldendal.
- Levin, I. (2001). «Taushetens tale». *Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 3.
- Lind, V. (1998). *Contemporary memory – I’ll bring you home* [videoinstallasjon]. Sted: Utgiver. IL: Det er film og hvordan skal det gjøres da?
- Lind, V. (2000). *Oslo by night – the stars* [film?, videoversjon i 2006]. Sted: Utgiver. Se over
- Lind, V. (2005). *Monument – the perpetrator* [video?]. Sted: Utgiver. Se over
- Madsen, P.A. (2008, 30. oktober). «Agenten Knut Rød». *Aftenposten*. Hentet fra <http://www.aftenposten.no/meninger/kommentarer/article2742740.ece>.
- Pryser, T. (2006). «Holocaust i innlandsregionen». I P.O. Johansen (red.): *På siden av rettsoppgjøret*. Oslo: Unipub.
- Rieber-Mohn, G.F. (2007, 14. februar). «En skandaløs frifinnelse». *Dagbladet*.
- Rieber-Mohn, G.F. (2009). «Replikk til Kjartan Fløgstad». *Samtiden* nr. 4: 122–124.
- Simmel, G. (1908/1971). «The Stranger». I D.N. Levine (red.): *On individuality and social forms: selected writing*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sveri, K. (1982, 7. september). «Landssvikoppgjørets merkeligste rettssak». *Lov og rett*. Festskrift til Johs Andenæs på 70-årsdagen. Oslo: Universitetsforlaget.
- Søbye, E. (2006, 8. desember). *Morgenbladet*.
- Torp-Holte, T., M. Tangestuen og B. Bruland (2007, 7. april). *Dagbladet*.

Noter

---

¹ Intervjuene ble utført av Irene Levin og Berit Reisel.

---

² Landssviksaknummer 4094 – Dom av 4. februar 1946.

³ L-sak 4094 – Dom av april 1948.

⁴ Avgjørelsen til ansettelsesrådet er dessverre ikke begrunnet i sakens dokumenter

⁵ L-sak 4094 – Høyesterettsdom 16. mars 1950.

⁷ Et utdrag av intervjuene var også utgangspunkt for dokumentarfilmen *Tidsvitner* av Edvard Hambro, vist på NRK I 25. november 2006 og 25. desember 2008.

⁸ Ingen av de deporterte norsk-jødiske kvinnene eller barna overlevde den første seleksjonen. Alle ble sendt rett i gasskamrene.

⁹ De som utførte arrestasjonene tilhørte Statspolitiet, Germanske SS Norge og kriminalpolitiet.

¹⁰ Kildene er litt uklare om Statspolitiet holdt kontrollen helt til jødene skulle bringes om bord eller om okkupasjonsmaktens representanter overtok med det samme de ble brakt til kaia. Her spriker kildene. Men så tett som samarbeidet var, er det egentlig uvesentlig (Fure 2009).